
SYSTEM OCHRONY ZABYTEKÓW - STUDIUM EWOLUCJI W LATACH 1918-2023

WŁODARCZYK Małgorzata¹ WŁODARCZYK Marcin²

¹ dr hab. inż. arch. Małgorzata Włodarczyk, Włodarczyk + Włodarczyk Architekci
<https://orcid.org/0000-0001-9474-5836>

² dr inż. arch. Marcin Włodarczyk, Akademia Śląska, Wydział Architektury, Budownictwa i Sztuk Stosowanych
<https://orcid.org/0000-0002-3959-3371>

ABSTRAKT: System ochrony zabytków ulega ciągłej ewolucji. Jego początki na ziemiach polskich sięgają czasu rozbiorów. Związane są z odrębnością podejścia do „pamiętkowości” w zaborze austriackim, pruskim i rosyjskim. W zaborze austriackim dominował kolegialny tryb dla rozstrzygnięcia spraw konserwatorskich oraz korzystanie z opinii społecznych. Ten model był w dużej mierze podstawą tworzenia systemu ochrony w 1918, w wolnej Polsce. W przeciągu 105 lat jego organizacja i funkcjonowanie zmieniały się wielokrotnie. Nadal wymaga to ciągłego doskonalenia i refleksji w tak dynamicznie zmieniających się uwarunkowaniach społecznych, politycznych, naukowych i technicznych. Nie tylko one wskazują kierunki poszukiwania zmian. Istotny jest również czynnik społeczny, widoczny tak w potrzebie ochrony zabytków, jak i w coraz silniejszej potrzebie szeroko interpretowanej opieki nad zabytkami, współczesnymi dobrami kultury oraz dziedzictwem kulturowym i krajobrazowym. Niezwykle ważny był i jest również czynnik prawny, związany z kodyfikacją zagadnień ochrony zabytków, prawa budowlanego i uwarunkowań dotyczących przestrzeni. Potrzebna wydaje się „standaryzacja” i zintegrowanie systemu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. Może także warto zastanowić się nad tzw. Kodeksem Konserwatorskim normującym całość problematyki.

SŁOWA KLUCZOWE: system ochrony, uregulowania, zabytki, dziedzictwo

1. Wstęp. Początki.

System ochrony zabytków, jak pokazuje upływ czasu i historyczne uwarunkowania, ulegał ciągłej ewolucji. Wpływ na to miały zmieniające się czynniki polityczne, społeczne czy ekonomiczne, a nawet, jak to ma miejsce obecnie, świadomość klimatyczna i ekologiczna. Niezwykle ważny był i jest czynnik prawny, związany z kodyfikacją zagadnień ochrony zabytków, prawa budowlanego i uwarunkowań dotyczących przestrzeni. Początki systemu ochrony zabytków na ziemiach polskich sięgają czasu rozbiorów i kształtowały się w sposób szczególny, z uwagi na podział terytorium dawnego państwa pomiędzy zaborców. Związane są one zatem z odrębnością podejścia do „pamiętkowości” w zaborze austriackim, pruskim i rosyjskim¹. I tak:

- w zaborze rosyjskim – nie istniała państwowa służba konserwatorska, a tylko akcje inwentaryzacyjne; prace przy zabytkach wymagały specjalnych zezwoleń scentralizowanej administracji, przy nacisku na „rusyfikację architektury”; zarejestrowano jednak Towarzystwo Opieki nad Historycznymi Pamiątkami, Zabytkami Sztuki i Kultury Polskiej (1905);
- w zaborze pruskim – społeczny ruch na rzecz ochrony zabytków inicjowany był przez polskie i niemieckie środowiska; utworzono Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych (1848); tu też najwcześniej zaczęła funkcjonować państwowa służba konserwatorska z Urzędem Generalnego Konserwatora Zabytków (od 1843), ale podlegała wpływom politycznym na rzecz germanizacji;
- w zaborze austriackim – kolebką myśli konserwatorskiej był Kraków i Galicja; rozwijała się polska praktyka i doktryna konserwatorska, na co pozwalała pewna polityczna elastyczność i tolerancja z uwagi na wielonarodowy skład monarchii austro-węgierskiej; powołano Oddział Sztuki i Archeologii w Towarzystwie Naukowym Krakowskim (1848) oraz państwową, Cesarsko-Królewską Centralną Komisję do Badania i Utrzymania Zabytków (1853); konserwatorzy zostali uznani za urzędników państwowych (1911), a pierwszy polski Krajowy Urząd Konserwatorski utworzono w 1914.

Ogólnokrajowe fora dyskusji konserwatorskiej miały miejsce m.in. w Towarzystwie Opieki nad Zabytkami Przeszłości (1909, Warszawa) oraz na Zjeździe Miłośników Ojczystych Zabytków (1911, Kraków), gdzie przyjęto europejskie hasło „konserwować, a nie restaurować”².

W zaborze austriackim dominował kolegialny tryb dla rozstrzygania spraw konserwatorskich oraz korzystanie z opinii społecznych. Ten model był w dużej mierze podstawą tworzenia systemu ochrony zabytków w wolnej Polsce³.

¹ Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001, T. 1 Rozdz. II, cz. II, ss. 6-14.

² Rymaszeński B., *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005, ss. 12-29, 54-56; Rymaszeński B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Ośrodek Dokumentacji zabytków Warszawa 1992, ss. 27-43; Zalaśńska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Warszawa 2010, ss. 23-28.

³ Zalaśńska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Warszawa 2010, ss. 24-28.

Ryc. 1a. Wawel przed (po odzyskaniu od władz austriackich) i po rekonstrukcji. Fot.1 Dziedziniec Wawelski, J.Jaworski, Tygodnik ilustrowany1915, Źródło: Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN

Ryc. 1b. Dziedziniec Wawelski dzisiaj. Fot. M.Włodarczyk, 2017

Literatura w przedmiotowym zakresie w dużej mierze dotyczy aspektu prawnego. Tematem ochrony zabytków czy wcześniejszym jego pojmowaniem jako opieki nad pamiątkami przeszłości oraz ewolucją tej ochrony zajmowało się wielu badaczy. Najwięcej interpretacji informacji w tym zakresie i w związku z regulacjami prawnymi obowiązującymi w latach 1918-2023 czyli omawianych w niniejszym artykule można uzyskać m.in. wśród autorów takich jak Piotr Dobosz⁴, Jan Pruszyński⁵, Katarzyna Zalasińska⁶ i Kamil Zeidler⁷ wypowiadających się głównie w kontekście prawnym. Natomiast z większym naciskiem na aspekt konserwatorski i historyczny w publikacjach autorów takich jak Andrzej Kadłuczka⁸, Krzysztof Pawłowski⁹, Bogdan Rymaszewski¹⁰ i Jan Zachwatowicz¹¹. Korzystano z nich w tym opracowaniu i stanowiły one materiał pomocniczy. Podstawą jednak niniejszego tekstu są akty prawne w nim wymienione, które były przedmiotem autorskiej analizy, ustaleń i wniosków z nich płynących.

2. Ochrona zabytków. Główne uregulowania.

2.1. Lata 1918-1939

Niepodległa Polska odziedziczyła w 1918 roku tę zróżnicowaną strukturę i musiała podołać zadaniu zjednoczenia myśli konserwatorskiej, ujednoczyć podejście do dziedzictwa i zabytków, zaakcentować wartości wspólne dla państwowości, po 123 latach podziałów, a po zniszczeniach I wojny światowej odpowiedzieć na pytanie jak „odbudowywać”^{12,13}.

⁴ Dobosz P., *Ratio legis anima legis a potrzeba istnienia i wzmacniania państwowej służby konserwatorskiej w Polsce*, [w:] *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, ICOMOS Warszawa 2016.

⁵ Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna* T.1 i 2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001.

⁶ Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Warszawa 2010.

⁷ Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolter Kluwer, Warszawa 2007.

⁸ Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, Tom I zarys Doktryny i teorii, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Kraków 2000.

⁹ Pawłowski, K., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986.

¹⁰ Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005; Rymaszewski B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Ośrodek Dokumentacji zabytków, Warszawa 1999; Rymaszewski B., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986.

¹¹ Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, T. 8, nr 1–2, 1946.

¹² „Nie da się naszej ojczyzny zespolić; trzeba szukać innej drogi - tą drogą jest jedynie nasza kultura”, Memoriał programowy Ministerstwa Sztuki i Kultury, 1920 [za:] Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

¹³ Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010, ss. 28-41; Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, Tom I zarys Doktryny i teorii, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000, ss. 63-67.

unifikacja ziem porozbiorowych II RP

- ////// obszar zaboru pruskiego
- \\\\\\\\ obszar zaboru austriackiego
- | | | | obszar zaboru rosyjskiego
- — — granica II RP
- — — wariant linii Curzona
- obszar PRL

Ryc. 2. Unifikacja przestrzeni porozbiorowej. Opracowanie autorów

Istotne było przy tym:

- społeczne oraz państwowe zaangażowanie, takie jak:
 - wprowadzenie definicji zabytku;
 - stworzenie podstaw prawnych organizacji służb konserwatorskich;
 - ujednoczenie przepisów dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami ruchomymi i nieruchomymi;
 - stosowanie wytycznych instrukcji Ministerstwa Sztuki i Kultury, „Opieka nad zabytkami i ich konserwacja” z 1920;
 - utworzenie urzędu Generalnego Konserwatora w 1930;
- dbałość o ewidencjonowanie i inwentaryzowanie zabytków:
 - powołano w tym celu Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce, w 1929;
 - prowadzono rozpoznanie krajowego zasobu zabytków oraz ich dokumentowanie fotograficzne;
 - a także upowszechniano ideę ochrony dziedzictwa kulturowego oraz społeczne gromadzenie materiałów nakierowane głównie na ochronę zespołów staromiejskich.

Realizacja zadania ochrony zabytków została podjęta już w roku 1918 i kontynuowana była do wybuchu II Wojny Światowej aktami prawnymi, takimi jak:

2.1.1. Dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 (Dz.U. z 1918r., nr 16, poz. 36) o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, którym opiekę nad zabytkami powierzono początkowo Ministerstwu Sztuki i Kultury, a następnie Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz powołanym przez nie konserwatorom zabytków sztuki i kultury. Dekret ten:

- nie zawierał definicji zabytku;
- wprowadzał pionierskie rozwiązania ochrony konserwatorskiej;
- wprowadzał pojęcie ochrony widoku;
- oraz nakreślił zręby organizacji administracji.

Zapisano m.in. w:

Art. 1. Wszelkie zabytki kultury i sztuki, znajdujące się w granicach Państwa Polskiego, wpisane do inwentarza zabytków sztuki i kultury, podlegają opiece prawa (...).

Art. 13.: Zabytki nieruchome nie mogą być burzone, niszczone, przerabiane, rekonstruowane, zdobione lub uzupełniane (nawet instalacjami) bez uprzedniego pozwolenia odpowiedniej władzy konserwatorskiej. Takie pozwolenie nieodzowne jest przy wszelkich zmianach, zamierzonych w najbliższym otoczeniu ważniejszych zabytków nieruchomych.

2.1.2. Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 (Dz.U. z 1928 r., nr 29, poz. 265) o opiece nad zabytkami (w randze ustawy), a w którym doprecyzowano organizację, zadania i kompetencje władz konserwatorskich oraz ich dwuinstancyjność. Obowiązywało do 1962 i zawierało zapisy takie jak¹⁴:

- wprowadzenie definicji zabytku;
- nadrzędność interesu publicznego nad indywidualnym;
- zabytek jest przedmiotem szczególnej ochrony prawnej;
- możliwość ingerencji państwa w prawa właściciela;
- ważna rola udziału społecznego i działalności społecznej w ochronie;
- rejestr zabytków.

¹⁴ Wyjątkiem zapisy Konkordatu pomiędzy Polska a Stolicą Apostolską z 10 lutego 1925 (do 1962) i tworzenie komisji mieszanych dla ochrony zabytków sztuki i kultury. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Dz.U. 1926, nr 6, poz.35).

2.1.3. Ustawa z dnia 25 stycznia 1933 (Dz.U. 1933 nr 10.poz. 62) o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 o opiece nad zabytkami, która miała charakter porządkowy i uzupełniający.

Ryc. 3. Kamienica w narożniku Rynku Głównego w Krakowie przed niemiecką przebudową, aut. A. Szyszko-Bohusz, ok. 1932-1933. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

2.2. Lata 1939-1945

W czasie II wojny światowej i okupacji powstały i działały:

- Departament Oświaty i Kultury w podziemnej Delegaturze Rządu RP (1940-1945), który zajmował się działaniami takimi m.in. jak:
 - rejestrowanie strat w zasobach dziedzictwa kulturowego;
 - gromadzenie danych o wywożonych zabytkach i miejscach ich deponowania;
 - ochrona zasobów Centralnego Biura Inwentaryzacji i innych ewidencji.
- Tajna Komisja Rewindykacji i Odszkodowań (1939), czyli późniejszy Dział Likwidacji Skutków Wojny, a następnie jako Departament Likwidacji Skutków Wojny (1942);
- Dział Spraw Kulturalnych w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Rządu RP na uchodźstwie.

Warto zwrócić uwagę, że, cyt.: *Przez całą okupację Polska była jedynym krajem, w którym istniało podziemne ministerstwo kultury, a do Londynu szły m.in. meldunki o dewastacjach i rabunkach naszego dziedzictwa narodowego. Temu też zawdzięczamy fakt, że Polska po zakończeniu wojny jako pierwsza przedstawiła w miarę szczegółową i najdłuższą listę poniesionych strat dziedzictwa narodowego*¹⁵.

2.3. Lata 1944-2023

Po wojnie, w 1946 Jan Zachwatowicz stwierdził, że: *Znaczenie zabytków przeszłości dla narodu z drastyczną jaskrawością uwypukliły doświadczenia lat ostatnich, kiedy Niemcy, pragnąc zniszczyć nas jako naród, burzyli pomniki naszej przeszłości*¹⁶.

Zniszczenia wojenne spowodowały dyskusję w jakim kierunku powinna iść powojenna odbudowa, przy balaście doktrynalnych założeń oraz odmiennych poglądach w środowisku konserwatorskim (Antoni Karczewski v. Jan Zachwatowicz). Zmianie ulegały także uwarunkowania administracyjne i prawne dla ochrony dziedzictwa kultury¹⁷.

¹⁵ Bernat B., <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/recenzje/taka-jest-nasza-historia/>

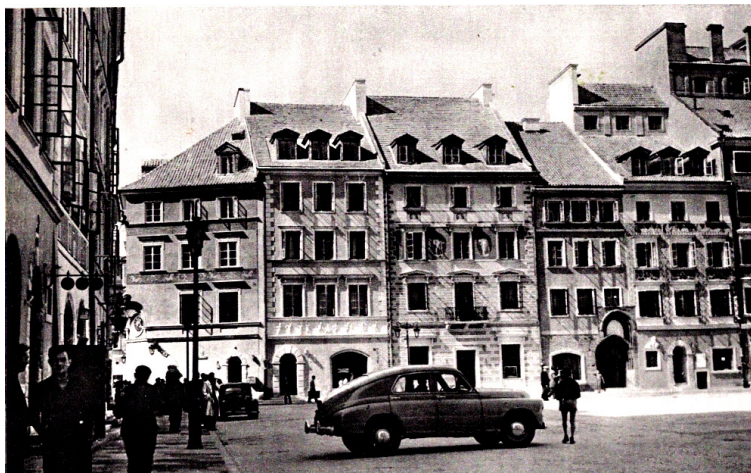
¹⁶ <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/85010,Ratowanie-dobr-kultury-w-czasie-II-wojny-swiatowej-Ludzie-taktyka-metody.html>

¹⁷ Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, Tom I zarys Doktryn i teorii, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Kraków 2000, ss. 68-77; Pawłowski, K., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986, ss. 48-72; Zalaśńska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010, ss. 41-47; Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolter Kluwer, Warszawa 2007, ss. 83-120.

Rynek Starego Miasta
Strona Kollątaja
w 1945 r.

Ryc. 4a. Ruiny powojennej Warszawy. Fot. 1 Rynek Starego Miasta, 1945

obecnie

Ryc. 4b. Rynek Starego Miasta po odbudowie, 1964. Źródło: A.Ciborowski, *Warszawa, o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Wydawnictwo „Polonia” 1964. Fot. J. Bułchak

Ryc. 5a. Warszawski Muranów po zniszczeniach wojennych, rok 1947; za: A.Ciborowski, *Warszawa, o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Wydawnictwo „Polonia” 1964, Fot. Wojskowy Instytut Kartograficzny

Ryc. 5b. Warszawski Muranów, socrealistyczna realizacja, rok 1960; za: A.Ciborowski, *Warszawa, o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Wydawnictwo „Polonia” 1964, Fot. Wojskowy Instytut Kartograficzny

Obowiązywały uregulowania prawne rozporządzenia z 1928, ale oddziaływały na nie m.in.:

- wypaczenia związane z ideologią prosowiecką;
- subiektywność stosowania przepisów;
- promowanie ochrony zabytków jako przeciwwagi dla niechęci do nowego ustroju;
- potrzeba kreowania „patriotycznego” ducha pamięci historycznej oraz pamięci miejsca i przestrzeni poprzez stosowanie rekonstrukcji lub czerpania z wzorców przeszłości;
- przejściowe funkcjonowanie doktryny socrealizmu;
- potrzeba szybkich realizacji dla zaspokojenia potrzeb społecznych, szczególnie mieszkaniowych.

Nowelizacja rozporządzenia z 1928 miała miejsce w 1946, wprowadzona **Dekretem z dnia 1 marca 1946** (Dz.U.46.14.99) o rejestracji i zakazie wywozu dzieł sztuki plastycznej oraz przedmiotów o wartości artystycznej, historycznej lub kulturalnej.

Ochrona zabytków wspierana była przez stowarzyszenia i organizacje społeczne ale regulowana przez **Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 20 grudnia 1954** (M.P.1955 nr18,poz.189) w sprawie społecznych opiekunów nad Zabytkami¹⁸.

2.3.1. Dekret PKWN z 15 września 1944 (Dz.U. Nr 5, poz.25) o zakresie działania i organizacji Resortu Kultury i Sztuki uchwalony jeszcze w czasie trwania II wojny, w którym to:

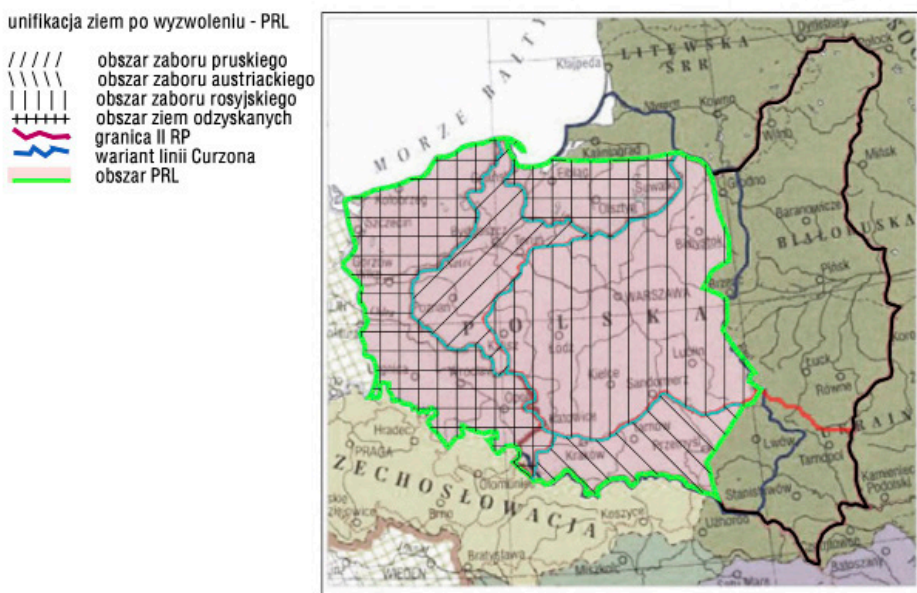
- powołano Ministerstwo Kultury i Sztuki (nazwa do 1997/99?);
- sprawy ochrony zabytków ulokowano w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków;
- pozostawiono urząd Generalnego Konserwatora Zabytków;
- pozostawiono Centralne Biuro Inwentaryzacji;
- ustalono, że konserwatorzy wojewódzcy będą powoływani w każdym województwie;
- ustanowiono odrębny urząd Stołecznego Konserwatora Zabytków dla Warszawy.

2.3.2. Wprowadzono również kolejny **Dekret PKWN z dnia 6 września 1944** (Dz.U.1945 Nr 3, poz.13 z p.zm.) o przeprowadzeniu reformy rolnej, który miał znaczenie dla ochrony zabytków, ponieważ reforma ta:

- objęła również zabytkowe nieruchomości, przejęte przez państwo, w tym pałace i dwory szlacheckie oraz parki, obiekty przemysłowe i techniki, zabudowania gospodarcze;
- wskazywała arbitralnie ich przeznaczenie na cele komunalne, mieszkaniowe, administracyjne, itp.;

¹⁸ <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1928-29-265,16777628.html>

W związku ze zmianą granic Państwa nastąpiło przejęcie na własność Skarbu Państwa i samorządu terytorialnego zabytków nieruchomości znajdujących się na Ziemiach Odzyskanych oraz pozostawionego mienia żydowskiego. Regulowały to: **Ustawa z dnia 6 maja 1945** o majątkach opuszczonych i porzuconych (DZ.U. Nr 17, poz.97 z p.zm.), a następnie **Dekret z dnia 8 marca 1946** (DZ.U. Nr 17, poz. 97 z p.zm.) o majątkach opuszczonych i poniemieckich¹⁹.

Ryc. 6. Unifikacja przestrzeni po zmianie granic. Opracowanie autorów

2.3.3. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1962 nr10 poz.48) zastąpiła obowiązujące od 1928 regulacje, w części je konsumując, dostosowując jednak do nowych uwarunkowań społecznych i polityczno-gospodarczych oraz wprowadzając nowe zapisy. W zakresie prawnym:

- wprowadzono pojęcie dobra kultury, jako niedookreślonego pojęcia o szerokim znaczeniu;
- wprowadzono pojęcie pomnika historii jako formy ochrony zabytku;
- dokonano jednocześnie rozróżnienia:
 - na zabytki, podlegające ochronie prawnej (wpisane do rejestru lub inne oczywiste);
 - i na dobra kultury, nie będące prawnie zabytkami;

¹⁹ Zalaśńska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Wolters Kluwer Warszawa 2010, ss. 41-47.

- wprowadzono możliwość ustanawiania miejskich i powiatowych konserwatorów zabytków, za zgodą Ministra Kultury i Sztuki;
- organami ochrony dóbr kultury zostali:
 - Minister Kultury i Sztuki;
 - Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Jednocześnie zdefiniowano i zapisano:

- ochronę dóbr kultury;
- pojęcie dobra kultury;
- cel i treść ochrony dóbr kultury;
- jak interpretować zakaz dokonywania zmian w zabytku bez zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- obowiązek zagospodarowania zabytku przez „jednostki gospodarki społecznej”, co przyczyniło się niejednokrotnie do ich dewastacji lub całkowitej utraty.

2.3.4. Ustawa z dnia 19 lipca 1990 o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1990 nr 56, poz.322) wynikała z konieczności zmiany ustawy z 1962, która przestała w pewnej mierze przystawać do nowych realiów i zmian systemowych. Najważniejsze wprowadzone zapisy to:

- zmiany w organizacji ochrony zabytków poprzez powołanie Państwowej Służby Ochrony Zabytków (PSOZ), jako rządowego organu administracji centralnej;
- organy administracji ochrony dóbr kultury to:
 - Minister Kultury i Sztuki;
 - Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra;
 - Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków (WKZ), kierujący oddziałami PSOZ;
 - Dyrektor Ośrodka Dokumentacji Zabytków, kierujący centralną ewidencją dóbr kultury;
- możliwość cedowania spraw gminom przez WKZ;
- możliwość ustanawiania przez WKZ, jako zamiejscowej placówki: okręgowych, gminnych i miejskich konserwatorów zabytków;
- nowe zapisy dotyczące dóbr kultury i krajobrazu kulturowego;
- regionalne i miejscowe plany zagospodarowania uzgadniane miały być z WKZ.

2.3.5. Ustawa z dnia 8 sierpnia 1996 o zmianie niektórych ustaw normujących funkcjonowanie gospodarki i administracji publicznej (Dz.U. 1996 nr 106, poz.496), kiedy to:

- Państwowa Służba Ochrony Zabytków z organu centralnej, specjalnej administracji rządowej stała się rządową administracją w województwie;
- pozostawiono jednak dotychczasowe umocowanie Generalnego Konserwatora Zabytków.

2.3.6. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa (Dz.U. 1988 nr 106, poz.668), którą wprowadzono kolejne zmiany organizacyjne czyli:

- zmiana nazwy Państwowej Służby Ochrony Zabytków na Służbę Ochrony Zabytków (SOZ);
- Służba Ochrony Zabytków stała się częścią wojewódzkiej administracji zespolonej;
- Służbą Ochrony Zabytków kieruje przy pomocy Urzędu Generalnego Konserwatora Generalny Konserwator Zabytków, który jest centralnym organem administracji rządowej;
- możliwość tworzenia delegatur wojewódzkich oddziałów SOZ;
- ochronę dóbr kultury sprawują:
 - Minister właściwy do spraw kultury;
 - Generalny Konserwator Zabytków;
 - Wojewoda, przy pomocy wojewódzkiego konserwatora zabytków, jako kierownika wojewódzkiej SOZ wchodzącej w skład zespolonej administracji;
 - Dyrektor Ośrodka Dokumentacji Zabytków, kierujący centralną ewidencją dóbr kultury.

Ryc. 7. Lidzbark Warmiński, Hotel Krasicki, rewitalizacja zabytku, Fot. materiały prasowe Property Design, https://www.propertydesign.pl/architektura/104/hotele_w_zabytkowych_murach_najciekawsze_rewitalizacje_ostatnich_lat,43191.html, dostęp: maj 2023

2.3.7. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz.1568), w której miała miejsce wyraźna zmiana w systemie ochrony zabytków. W zasadniczym kształcie, pomimo wielu nowelizacji, funkcjonuje ona do dnia dzisiejszego. Wprowadziła szereg strukturalnych i kompetencyjnych zmian, czyli:

- zdefiniowano pojęcie zabytku i otoczenia zabytku;
- wprowadzono dwa podstawowe zakresy działań:
 - ochronę, realizowaną przez organy administracji publicznej;
 - oraz opiekę, realizowaną przez aktualnego dysponenta zabytku;
- wyodrębniono rozdział poświęcony formom ochrony zabytków i wprowadzono nowe formy ich ochrony (poza rejestrem zabytków i uznawaniem za pomnik historii), którymi są:
 - tworzenie parków kulturowych;
 - dokonywanie ustaleń ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego;
- zapisano nowe rozwiązania przy podejmowaniu działań i badań przy zabytkach, jak m.in.:
 - wydawanie przez Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków (WKZ) zaleceń konserwatorskich na wniosek strony;
 - wydawanie pozwoleń konserwatorskich;
 - obciążenie strony postępowania kosztami badań archeologicznych;

- wskazanie zakresu działań i badań wymagających pozwolenia WKZ;
- wprowadzono systemowe rozwiązania dla nadzoru konserwatorskiego;
- wprowadzono obowiązek opracowywania programów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na okres czteroletni (Krajowy Program oraz program na wypadek konfliktu i sytuacji kryzysowej, za co odpowiedzialny jest Minister Kultury) oraz programów na szczeblu lokalnym czyli: województwo, powiat, gmina;
- określając nowe prawo ochrony zabytków obniżono status służby ochrony zabytków, bowiem:
 - zlikwidowano stanowisko Generalnego Konserwatora Zabytków (GKZ);
 - funkcję GKZ pełnić ma sekretarz lub podsekretarz w ministerstwie właściwym;
 - zlikwidowano Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków (UGKZ);
 - utworzono w miejsce UGKZ Departament Ochrony Zabytków;
- organami ochrony zabytków zostali:
 - Minister właściwy poprzez GKZ;
 - Wojewoda poprzez WKZ.

Ryc. 8. Międzynarodowe Centrum Kultury, Rynek Główny 25 Kraków, współczesna adaptacja historycznej kamienicy do nowej funkcji, Fot. M. Włodarczyk 2017

Szczególniej uwagi wymaga statystyka częstotliwości zmian pomiędzy poszczególnymi uregulowaniami. Aż do 2003 interwały były znaczne:

- 1928-1962, 24 lata
- 1962-1990, 28 lat
- 1990-2003, 13 lat.

W kolejnych latach, od 2003, ustawa ta była nowelizowana wielokrotnie, bo a 7 razy (2014, 2017, 2018, 2020, 2021, 2022). Dyskusja toczy się przy tym najczęściej na temat ustroju administracji konserwatorskiej²⁰. Najbliższa nowelizacja ma być procedowana prawdopodobnie w bieżącym roku, czyli w 2023.

2.3.8. Ewidencjonowanie zabytków po 1945

Prowadzone jest przez:

- do 1949 Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki;
- 1949-1962 Centralne Biuro Inwentaryzacji;
- 1962-2002 Ośrodek Dokumentacji Zabytków, podległy Ministerstwu Kultury i Sztuki;
- 2002-2011 Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (KOBiDZ), kiedy nastąpiło połączenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków i Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu (2002) oraz Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (2007);
- od 2011 Narodowy Instytut Dziedzictwa (zmiana nazwy dawnego (KOBiDZ).

Przepisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakładają na Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków obowiązek prowadzenia ksiąg wpisów do rejestru zabytków oraz prowadzenie wojewódzkich ewidencji zabytków.

2.3.9. Inne instytucje związane z dziedzictwem kulturowym powołane przez Ministra Kultury i Sztuki to:

- 2017 Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki;
- 2022 Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków.

Ujmując w całość, niezależnie od uregulowań prawnych, czytelne i widoczne było społeczne oraz państwowe zaangażowanie, a także dbałość o ewidencjonowanie zabytków i ich inwentaryzowanie, czego efekty odnajdujemy w kolejnych odsłonach ustawowych. W przeciągu omawianego okresu zaistniały także dokumenty nieformalne, doktrynalne i teoretyczne (międzynarodowe i krajowe), silnie oddziałujące na podejście do dziedzictwa kulturowego, jednak bez bezpośredniego przełożenia na funkcjonowanie służb konserwatorskich i systemu ochrony zabytków. Nie są stąd one przedmiotem bezpośredniego tu omówienia, stanowiąc odrębne zagadnienie.

²⁰ Dobosz P., *Potrzeba istnienia i wzmacniania państwowej służby konserwatorskiej w Polsce*, [w:] *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, ICOMOS Warszawa 2016, ss.48-49.

3. Prawo budowlane. Główne uregulowania.

3.1. Przed 1939

Istotne dla zabytków nieruchomości i obiektów objętych ochroną są związki z prawem budowlanym. Równoległe z wprowadzaniem uregulowań dotyczących dziedzictwa, po odzyskaniu niepodległości w 1918, ujednoczeniu podlegały także regulacje związane z budownictwem i przestrzenią.

3.1.1. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 (Dz.U.1928 nr 23 poz.202) o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, w którym normowano uregulowania na terenie całego państwa, w zakresie zagadnień techniczno-budowlanych, i które dało początek polskiemu prawu budowlanemu. Zawarto w nim m.in.:

- opisanie zagadnień techniczno-budowlanych dla budynków;
- regulacje dotyczące planowania i urbanistyki;
- uzależnienie prowadzenia robót przy zabytku od zezwolenia konserwatora;
- możliwość obszarowej ochrony konserwatorskiej;
- wstrzymanie robót gdy brak zezwolenia konserwatora lub ma miejsce naruszenie jego postanowień;
- oraz zobowiązanie do przywrócenia stanu faktycznego i do zgodności z prawem.

3.1.2. Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28 lutego 1939 (Dz.U.1939 nr 34.poz.216) w sprawie jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, w którym zawarte zostały regulacje dotyczące planowania, urbanistyki, warunków technicznych i spraw własnościowych, a którym ujednoczono, po 11 latach funkcjonowania, Rozporządzenie z 1928.

3.2. Po 1945 roku

Po wojnie starły się ze sobą różne koncepcje konserwatorskie. Pomijając wpływ czynników osobowościowych dotyczyło to: całkowitej odbudowy w formach współczesnych lub totalnej odbudowy, jako rekonstrukcji opartej na źródłach ikonograficznych²¹. W zakresie prawodawstwa nowe Prawo budowlane uchwalono dopiero w 1961. Wcześniej jedynie w 1949 **Rozporządzeniem częściowo zmieniono Rozporządzenie z 1939** poprzez uchylenie części I „Tworzenie i zabudowanie osiedli” i części II „Podział terenów (parcelacja)”.

²¹ Rymaszewski B., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986, ss. 11-12; Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, T. 1, *Zarys Doktryn i teorii*, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000, ss. 68-70.

Po 1949, aż do 1955/56 wszystkie dziedziny związane z architekturą, urbanistyką i sztuką obligowane były wytyczną: „socjalistyczna w formie i narodowa w treści”, czyli był to okres socrealizmu, ale jest to przedmiot odrębnych rozważań. W tym formalnych.

Ryc. 9. Kazimierz n/Wisłą, Dom Pracy Twórczej SARP (1954-1955) w starej zabudowie, w pierzei Rynku, Fot. M.Włodarczyk 2016

3.2.1. Ustawa Prawo budowlane z 31 stycznia 1961 (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 46) to pierwszy powojenny akt prawny związany z budownictwem, w większości odnoszący się do nowego ustroju:

- regulował on sam proces budowlany, bez problematyki urbanistycznej i planistycznej, którą uregulowano w tym samym roku odrębną ustawą o planowaniu przestrzennym;
- brakowało w nim również nowych odniesień do ochrony zabytków.

W stosunku do zabytków, w związku z obowiązującymi w tym zakresie ustaleniami rozporządzenia z 1928, zapisano jedynie w Art. 34, że: *Jeżeli ustawowe przepisy szczególne wymagają lub uzależniają zatwierdzenie projektu wstępnego albo podstawowego od porozumienia lub zgody innych organów administracji państwowej (...) projekt ten może być zatwierdzony dopiero po dokonaniu czynności wymaganych przez te przepisy szczególne.*

Ryc. 10. Malbork, współczesna zabudowa w historycznej tkance miejskiej, Fot. M.Włodarczyk 2018

3.2.2. Ustawa Prawo budowlane z 24 października 1974 r. (Dz.U. Nr 38, poz. 229 z późn. zm.) nie normowała w pełni bezpośredniego odniesienia do zabytków i związków z ustawą o ochronie zabytków. Wskazywała, że:

- przepisy budowlane dotyczyć mogły jedynie indywidualnych zabytków nieruchomości;
- oraz delegowała do możliwości ustanowienia rozporządzeniem dodatkowych warunków technicznych jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane uznane za zabytki.

3.2.3. Ustawę znowelizowano już 1 marca 1975 (DZ.U. 1974 nr 38 poz.229) jednak również w niej brak bezpośrednich odniesień do zabytków, dóbr kultury i dziedzictwa:

- jest jedynie delegacja do administracji terenowej w sprawie ustanowienia w razie potrzeby strefy ochronnej oraz sposobu jej zagospodarowania;

- zapisano także, że pozwolenie na budowę może być wydane po uprzednim uzyskaniu wymaganego przepisami szczególnymi porozumienia, zgody lub pozwolenia innych organów administracji państwowej;
- oraz delegacja do wprowadzenia przez ministra właściwego rozporządzenia dla określenia wymagań przy zatwierdzaniu projektów.

Ryc. 11. Stargard Szczeciński, powojenne uzupełnienie urbanistycznego historycznego miasta, Fot. W. Chromiński, 196x

3.2.4. Ustawa Prawo budowlane z 7 lipca 1994 (Dz.U. 1994 nr 89 poz.414), w której po raz pierwszy znalazły się wyraźne odniesienia do zabytków, takie jak m.in.

- zmiana terminologii dla obiektów podlegających szczególnej ochronie prawnej, z pojęcia zabytku nieruchomego (obiektu budowlanego), na pojęcie obiektu wpisanego do rejestru zabytków lub objętego ochroną konserwatorską w oparciu o miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego;
- wprowadzenie pojęcia obszaru oddziaływania obiektu;
- określenie zakresu projektowania, budowy, nadzoru, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych, a zatem również zabytkowych;
- oraz zasad działania organów administracji publicznej.

Ustawa była nowelizowana 7rotnie, w latach: 1998, 2003, 2015, 2020, 2021, 2022.

Zauważyć można, że aż do 1994 nie znajdujemy w wymienionych wcześniej dokumentach, dotyczących prawa budowlanego, bezpośrednich odniesień do zabytków nieruchomych, dóbr kultury i dziedzictwa oraz szczegółowych wymagań z tym związanych. Były one, tak przed wojną jak i po wojnie, traktowane w tych aktach prawnych marginalnie.

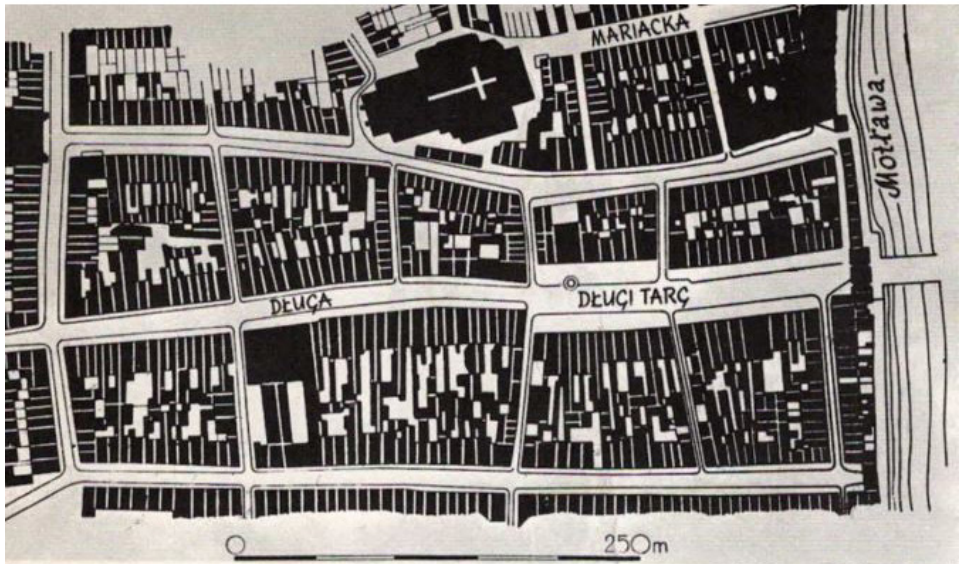
4. Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne.

4.1. Stan do 1961

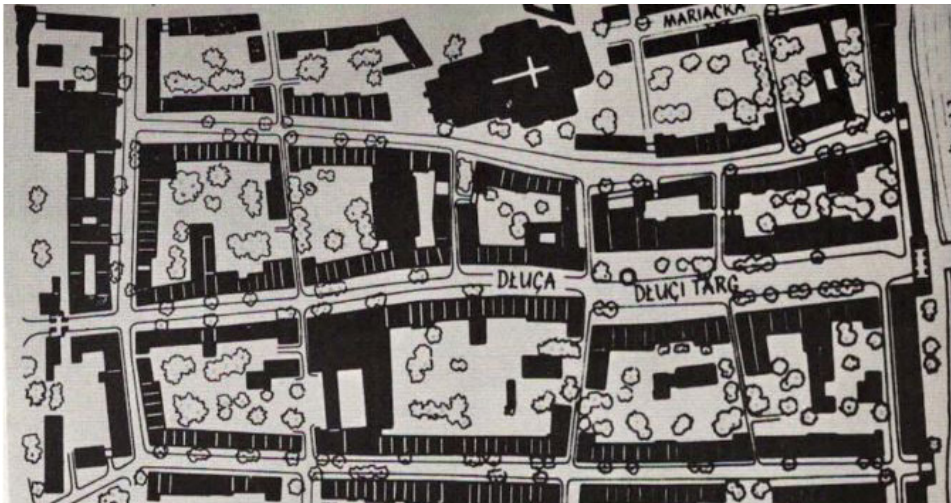
Problematyki i ustawowych uregulowań związanych z przestrzenią nie podejmowano jako odrębnych zagadnień. Znajdowały miejsce w rozporządzeniu z 1928 w ramach uregulowań dotyczących projektowania zabudowy. Stanowiły one całość unormowań związanych z jej kształtowaniem, w tym wpisywania się w zabudowę zespołów staromiejskich. Ten stan prawny funkcjonował do 1961. Niezależnie wprowadzono do działań przestrzennych i architektonicznych wspomnianą już ideę socrealizmu, w latach 1949-1955. Przykładem takich realizacji jest układ urbanistyczny Nowej Huty budowanej jako samodzielne miasto (od 1951 dzielnica Krakowa), nie jest to jednak w założeniu działanie związane z zabytkami. Jedyne co może je wiązać w tym przypadku jest to, że dla budowy tego zespołu paradoksalnie rozebrano, dla użycia potrzebnych cegieł, pobliski fort po-austriackiej Twierdzy Kraków.

4.2. Ustawa z 31 stycznia 1961 o planowaniu przestrzennym (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 47; zmieniona ustawą z: 1975,1984), dopiero która uregulowała odrębnie sprawy związane z urbanistyką i planowaniem przestrzennym. Nie znajdziemy w niej jednak odniesień do ochrony dóbr kultury.

Pewnego odniesienia do przestrzeni, a zatem przestrzeni, którą należ chronić można doszukiwać się jedynie w zapisie o ustalaniu lokalizacji inwestycji i warunków dla sposobu zabudowy oraz ustalaniu stref ochronnych przez właściwe organy, na podstawie przepisów szczególnych. Jak w Art. 30.ust.1 i ust.2 pkt. 1) i 3): *Sprawy z zakresu wykorzystania określonych terenów należą do właściwości organów planowania przestrzennego. W szczególności organy planowania przestrzennego ustalają lokalizację szczegółową inwestycji budowlanych, określając w miarę potrzeby warunki urbanistyczne, architektoniczne i budowlane. Ustalają strefy ochronne oraz sposób ich zagospodarowania, jeżeli na podstawie przepisów szczególnych w sprawach tych nie są właściwe inne organy.* Można to odczytywać jako pewną delegację do rozporządzenia z 1928 o opiece nad zabytkami. (Ryc.12)

Ryc. 12a. Gdańsk przed II wojną światową, Rys za: Ciborowski A., *Warszawa, o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Wydawnictwo „Polonia” 1964

Ryc. 12b. Gdańsk po II wojnie światowej - koncepcja powojennej odbudowy, Rys za: Ciborowski A., *Warszawa, o zniszczeniu i odbudowie miasta*, Wydawnictwo „Polonia” 1964

4.3. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U.1994 Nr 89 poz.415 z p.zm.), która wprowadza po raz pierwszy czytelne zapisy związane z ochroną dóbr kultury. Mowa tu, że:

- w zagospodarowaniu przestrzennym szczególnie uwzględnia się wymagania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury;
- w studium uwzględnia się uwarunkowania wynikające z występowania obiektów i terenów chronionych na podstawie przepisów szczególnych;
- w planie miejscowym ustala się granice i zasady zagospodarowania terenów lub obiektów podlegających ochronie;
- Wojewódzki Konserwator Zabytków uzgadnia miejscowy plan zagospodarowania jako organ administracji zespolonej działając w imieniu Wojewody;
- ochrona dóbr kultury uwzględniania jest w planach dotyczących województwa i w planach miejscowych.

4.4. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz.717), obowiązująca z pewnymi zmianami do dzisiaj. Ustawa ta uwzględnia bezpośrednio ochronę dziedzictwa kulturowego i zabytków. Szczególnie ważne jest w niej:

- w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania dla ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej;
- tylko tym aktem prawnym dobra kultury współczesnej są jak dotąd chronione;
- wprowadzenie definicji dobra kultury współczesnej (Art.2 pkt.10), czyli: *należy przez to rozumieć niebędące zabytkami dobra kultury(...)będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna;*
- uzgadnianie planów miejscowych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- zapisanie, że w planie miejscowym określa się obowiązkowo m.in. zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej;
- plan miejscowy jest aktem prawnym chroniącym dobra kultury współczesnej.

Ustawa zmieniana była 7 krotnie, w latach: 2012, 2015, 2016, 2017, 2018, 2020, 2021. Kolejna nowelizacja ustawy weszła w życie 24 września 2023. Jest to **Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw** (Dz. U. 2023 poz. 1688), w której Studium zastępuje Plan ogólny, a który w zakresie ochrony zabytków nie wprowadza zmian, o czym mówi w szczególności: Art.13b ust.3j i Art. 13i ust.5b.

5. Współcześnie. Konkluzja

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ulega ciągłym modyfikacjom. Nie wpływa to korzystnie na dziedzictwo kulturowe i działania służb konserwatorskich, ponieważ nie ma stabilności prawnej. Potrzebna wydaje się przy tym „standaryzacja” oraz zintegrowanie systemu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, i nad dziedzictwem kulturowym. Rozumieć pod tym należy ujednoczenie działania służb konserwatorskich i interpretacji przez nie prawa, a nie tylko pozostawienie działania w ramach dyskrecjonalności.

Jednocześnie brak:

- spójności prawa budowlanego i innych ustaw z prawem ochrony zabytków;
- inkorporowania szeregu międzynarodowych dokumentów doktrynalnych i rezolucji do polskiego systemu prawnego;
- odniesienia do uregulowań Komisji Europejskiej i innych struktur, w tym polskich, związanych z Europejskim Zielonym Ładem, Europejską Falą Renowacji oraz Nowym Europejskim Bauchauserem i Baukultur;
- brak też dostatecznej ochrony dóbr kultury współczesnej w ustawie dotyczącej zabytków.

Obecna organizacja i system ochrony zabytków wykazuje, m.in.:

- zbyt rozbudowanie w dobie cyfryzacji;
- nieelastyczność systemową i niejednorodność na obszarze kraju;
- uznaniowość czyli zbyt dużą dyskrecjonalność;
- nienowoczesność, niedoinwestowanie, a przede wszystkim braki wyspecjalizowanych kierunkowo kadr;
- oraz niedoinwestowanie służb konserwatorskich.

Istotnie zależy od:

- polityki;
- środowiska prawniczego, developerskiego i częściowo akademickiego.

Nadal wymaga:

- ciągłego doskonalenia i refleksji;
- dostosowania do wymagań zapewnienia dostępności osobom z niepełnosprawnościami;
- odpowiedzi na pytanie w jakim kierunku powinny się zmieniać przepisy dotyczące ochrony i opieki nad zabytkami oraz jak powinny działać służby konserwatorskie i system ochrony dziedzictwa kulturowego, czyli opracowania pewnego jednolitego konserwatorskiego kodu w postaci Kodeksu Konserwatorskiego.

6. Podsumowanie

W przeciągu 105 lat organizacja i funkcjonowanie systemu ochrony zabytków w Polsce zmieniały się wielokrotnie. Począwszy od Dekretu Rady Regencyjnej i Rozporządzenia Prezydenta RP wprowadzających pierwsze unormowania odnoszące się do definicji zabytku i opieki nad zabytkami oraz działania służb konserwatorskich, poprzez odbudowę powojenną i konieczność zdefiniowania nowego podejścia do ochrony dziedzictwa w czasach PRL, aż po działania prawne okresu po transformacji ustrojowej. Nadal wymaga to ciągłego doskonalenia i refleksji, szczególnie w dobie cyfryzacji oraz dynamicznie zmieniających się uwarunkowań społecznych, politycznych, naukowych i technicznych. Nie tylko one wskazują kierunki poszukiwania zmian. Istotny jest również czynnik społeczny, widoczny tak w potrzebie ochrony zabytków, jak i w coraz silniejszej potrzebie szeroko interpretowanej opieki nad zabytkami, współczesnymi dobrami kultury oraz dziedzictwem kulturowym i krajobrazowym. Cytując J. Pruszyńskiego: Paradygmat kultury narodowej zastępowany jest coraz częściej wizją globalizacji i standaryzacji kultury²². Może warto zatem zastanowić się nad tzw. Kodeksem Konserwatorskim normującym całość problematyki. Obecnie procedowana jest bowiem kolejna, przekrojowa nowelizacja mająca na celu unormowanie całego kompleksu zagadnień i dostosowania do współczesnych oczekiwań. Czy tak się jednak stanie?

Podziękowania

Wszystkim tym, którzy swoją wiedzę dzielą się na stronach internetowych i w publikacjach.

Wkład pracy

Małgorzata Włodarczyk, 85% - główne opracowanie całości tekstu artykułu.

Marcin Włodarczyk, 15% - działanie pomocnicze w opracowaniu tekstu artykułu i fotografii.

²² Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna* T.1 i 2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001, s. 621.

Bibliografia

Dobosz P., *Ratio legis anima legis a potrzeba istnienia i wzmacniania państwowej służby konserwatorskiej w Polsce*, [w:] *Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce*, ICOMOS Warszawa 2016.

Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury*, Tom I zarys Doktryny i teorii, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Kraków 2000.

Pawłowski K., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986.

Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna* T.1 i 2, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001.

Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar” Warszawa 2005.

Rymaszewski B., *Klucze ochrony zabytków w Polsce*, Ośrodek Dokumentacji zabytków Warszawa 1992.

Rymaszewski B., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, T.1, *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Arkady, Warszawa 1986.

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Warszawa 2010.

Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolter Kluwer, Warszawa 2007.

Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* T. 8, nr 1–2, 1946.